

KİTAP DEĞERLENDİRMESİ / BOOK REVIEW

Muhammed Enes Topgül. *İsnâdı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü*. İstanbul: İFAV, 2022, 172 sayfa.

Osman ÇAVUŞ*

İslâm ümmetine özel olan ve hadis âlimlerince dinden bir parça olarak kabul edilen isnad, hadis metninin vazgeçilmez bir unsurudur. Hadisin sıhhatini belirlemekle kalmayıp içinde birçok bilgiyi de barındıran isnad, farklı açılardan incelenmeye müsait bir alandır. İsnâdları hadis tarihinin ilk dönemini aydınlatan veriler olarak okumayı teklif eden Topgül, *İsnâdı Okumak: Hadis Tarihinin Anlaşılmasında İsnâdın Rolü* adını verdiği bu çalışmada Ahmed b. Hanbel'in (ö. 241/855) *el-Müsned*'inden gelişigüzel seçtiği 7 örnek cildindeki 4991 isnaddan elde ettiği 60000'in üzerindeki veriyi birtakım sorular üzerinden analiz ederek yargılara varır. Bu yargıların bir kısmı yeni olmakla birlikte Topgül, literatürdeki bilgileri revize etmeyi teklif eder ve bazı bilinen yargıları da farklı deliller üzerinden ispat etmeye çalışır. İsnâdlar üzerinden rivayetin sistemleşmesini, profesyonel râvi/muhaddisliğin başlangıç zamanlarını, hoca-talebe ilişkilerini ve ders halkalarının tespit edilebileceğini, dolayısıyla hadis tarihi açısından birçok bilginin gün yüzüne çıkmasının mümkün olduğunu ve bilinen bazı bilgilerin ise tartışmaya açılması gerektiğini belirtir (s. 15-17).

Girişe ilaveten "Rivayet Sigaları" ve "Râvi Nitelikleri" adlı iki bölümden oluşan bu çalışmanın ilk bölümünde râvilerin rivayet esnasında kullandığı sigaların analiz ve yorumları yapılır (s. 31-98). İkinci bölümde ise aile isnadları, meçhul, müphem ve kadın râvilere dair meseleler elde edilen veriler üzerinden incelenir (s. 101-151). Ayrıca bu çalışma, Türkçe literatürde dijital beşeri bilimler (*digital humanities*) bağlamında hadis tarihini tekrardan okumayı teklif eden ilk çalışma olarak göze çarpar.

Topgül'ün yukarıda zikredilen konularda ulaştığı sonuçların tamamının incelenmesi yazının uzamasına sebep olacaktır. Dolayısıyla burada aynı ve farklı sonuçların olduğu bilinen meçhul râviler konusunda ulaştığı sonuçlar, bu konuyu müstakil olarak inceleyen veya bu konuya yer veren çalışmalardaki sonuçlarla kıyaslanacaktır. Topgül'ün meçhul râviler konusunda vardığı sonuçlar Fatma Yıldız'ın *Hicri İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler* adlı doktora tezindeki sonuçlardan farklıdır. Yıldız'ın ulaştığı sonuçlara göre meçhul râvilerin sayısı etbâu't-tâbiin tabakasında zirveye ulaşırken şehir açısından bakıldığında Irak bölgesi ilk

* Yüksek Lisans Öğrencisi, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Hadis Bilim Dalı. osmancavus@marun.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8773-4071.

sıradadır.¹ Topgül'e göre ise meçhul râviler özellikle tâbiûn tabakasında bulunurken meçhul râvilerden rivayete en çok Irak bölgesinde rastlanır (s. 118, 130). Buna ek olarak Bekir Kuzudişli'nin "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki" adlı makalesi ve Halil İbrahim Turhan'ın *Hicrî III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği* adlı kitabında ise meçhul râvilerle alakalı bazı değerlendirmeler bulunur. Bu çalışmalarda oranların en yüksek olduğu yer ise tâbiûn tabakasıdır.² Konuyu inceleyen çalışmalarda farklı kaynak ve tabaka sistemlerinin kullanılması, meçhul râvilerin sayısının tâbiûn mu yoksa etbâu't-tâbiîn tabakasında mı yoğunlaştığına dair değişik sonuçlar olabileceğini gösterir. Netice itibarıyla Topgül'ün ulaştığı sonuç, Yıldız'ınkinden farklı iken Kuzudişli ve Turhan'ınkilerle örtüşür.

Topgül, Ahmed b. Hanbel'in *Müsned*'indeki râvileri 7 tabakaya ayırır (s. 21-24). Ancak bu tabakalandırmayı Ahmed b. Hanbel'in hocaları 1. Tabaka'da olacak şekilde sınıflandırır. Burada klasik tabakalandırmalardaki gibi 1. Tabaka'ya sahâbeden başlanması tercih edilebilirdi. Râvilerin isnaddaki yerine göre tabakasının değişmesi ve bazı râvilerin birden fazla tabakada yer alması da bu tabaka sisteminin geçişken bir yapıda olduğunu ve sonuçlarda sapmaların olabileceğini düşündürmektedir. Ayrıca etkinlik ve vefat dönemleri yakın olan sahâbenin 4 tabakaya yayılması da problemliliği göstermektedir.

Esere yöneltilecek tenkitlerden birisi de Topgül'ün kadın râvilerin rivayetleriyle alakalı meselelerde genellikle fiziksel yakınlık üzerinden değerlendirmesidir (s. 101-118). Bu meseleleri genellikle fiziksel yakınlık üzerinden değerlendirmek yerine râvi ile arasındaki mahremiyet durumu ve rivâyeti aldığı yaş gibi durumlar da gündeme getirilebilirdi.

Bu çalışmaya yöneltilebilecek en önemli soru, birtakım veriler üzerinden elde edilen sonuçların gerçekte ne kadar uyumlu olduğudur. Kitap içerisindeki bazı bilgilere bakıldığında, verilerin her zaman gerçekte uyumlu sonuçlar ortaya koymadığı görülür. Nitekim Topgül, 2. Tabaka'da özel bir duruma sahip olan Süfyân es-Sevrî'den (ö. 161/778) yapılan rivayetlerde kullanılan "an" lafızlarını açıklamak için yoğun bir çaba sarf eder (s. 50-52). Aslında bu tarz verilerin yeterli olmadığını ve tarihsel arka planının da bilinmesinin zorunlu olduğunu gösterir.

Topgül, "An' Sigasının Delaleti Üzerine Notlar" adlı başlıkta tedlisle itham edilen Ebü'z-Zübeyr el-Mekki (ö. 126/744), İbn Cüreyc (ö. 150/767) ve Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153/770) an sigası kullanımlarını inceler. Bu incelemede özellikle İbn Cüreyc'in an sigası kullanımları hakkındaki yorumları dikkat çeker. Zira Topgül'e göre onun tahdîs ve ihbâr sigalarıyla naklettiği rivayetlerin neredeyse tamamı, hocalarının yazılı metinlerinden istifade ettiğini, "an" sigasıyla naklettiği rivayetlerle alakalı ise yazılı metinlerin bulunduğu semâ meclislerinden alındığını gösterir (s. 82-90). Ancak İbn Cüreyc'in an sigasıyla aktardığı rivayetlerin yazılı bir metnin bulunduğu semâ meclislerine hamledilmesi için bütün hocalarının tek tek incelenmesi ve bu inceleme sonucunda hepsinin birer nüsha sahibi olduğunun

1 Yıldız, *Hicri İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*, s. 107, 124.

2 Kuzudişli, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", s. 31; Turhan, *Hicri III. Asırda Ricâl Tenkidi*, s. 108.

bilinmesi gerekir. Topgöl ise bunu sadece birkaç örnek üzerinden delillendirmekle yetinir. Ayrıca mecrûh râvilerden yaptığı rivayetlerde tedlîs yaptığı bilinen bir râvi olan İbn Cüreyc'in an sigasını yalnızca belirttiği sebep için kullanmayıp, rivayetlerde tedlîs yapmak için kullandığı da görülür. Nitekim *Müsned* muhakkikleri de İbn Cüreyc'in an lafzıyla naklettiği bazı rivayetlerde tedlîs olduğunu belirtmiştir.³ Dolayısıyla Topgöl'ün bu değerlendirmeleri de göz önünde bulundurarak bir hüküm vermesi gerekirdi. Zira müdellis olduğu bilinen bazı râvilerin bu sigaları kullanmasını sadece veriler üzerinden okumak yanıltıcı olabilmektedir.

Topgöl, kendisine yöneltilmesi muhtemel itirazları da kitap içerisinde cevaplandırır. Bu muhtemel itirazlardan en kuvvetlisi olarak gördüğü râvilerin sigalar üzerindeki tasarrufu meselesini de "...muhaddislerin genel olarak metinde ve isnadda, özelde de sigalar üzerinde tasarruf yapmayı hoş görmedikleri, hatta kendilerine hatalı olarak ulaşan hadisi o hâl üzere naklettikleri kaydedilmektedir" şeklinde cevaplar ve bu sözünü Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye* ve *el-Câmi'*ine atf yaparak destekler. Ancak *el-Kifâye*'deki atf, hatalı râvi isimleri ve kelimeler, *el-Câmi'*'deki atıfta ise i'râb hataları üzerine yoğunlaşır. Hatîb, birinci atıfta hatanın ardından doğrusunun, ikinci atıfta ise i'râbın direkt doğru olarak verilmesi gerektiğini savunur (s. 91). Dolayısıyla buradaki atıflar Topgöl'ün cevap vermesi gereken meseleyle alakalı olmadığı gibi, iddiasını doğrudan destekleyebilecek durumda da değildir. Ayrıca *el-Câmi'*'in atfı da "...II, 21-22" değil "...II, 21-24" olmalıdır. Zira konunun merkezi olan sayfalarda Topgöl'ün iddiasıyla ters düşen rivayetlere ve Hatîb'in bu konu hakkındaki ifadelerine rastlanmaktadır. Bu iki yer dışında görüşünü destekleyebileceği diğer kaynaklara atf yapması daha iyi olabilirdi. Bunların dışında Topgöl, kitap içerisinde aynı kişilerin aynı veya farklı kitaplardaki rivayetlerindeki sigaların değişimine örnekler verir (s. 86). Dolayısıyla râvilerin rivayet sigalarında tasarruflarda bulunduğunu ve bu tasarrufların da sonuçları etkileyebileceğini gösterir.⁴

Topgöl'ün de ifade ettiği üzere bu tarz çalışmalar, sürekli hesap makinesiyle uğraşmayı gerektirmekte (s. 12), sosyal bilimlere doğasına ters bir şekilde matematik alanına doğru götürmektedir. Kitabın adı her ne kadar *İsnâdı Okumak* olsa da içerikte isnâdın matematiği gibi bir durumla karşılaşmaktadır. Bu durum ister istemez okuyucunun sayıların arasında kaybolmasına sebep olmaktadır. Topgöl kitap boyunca "5000 kadar isnad" gibi ifadeler kullanılarak incelemesinde kaç isnâdı kullandığını net olarak belirtmez. Eğer verdiği rakamlarda bir hata yoksa, toplamda 4991 isnâdı incelemiştir. Çalışmanın merkezini oluşturan isnad sayısının en azından bir yerde tam olarak verilmesi beklenirdi (s. 10, 18, 35, vd.).

Topgöl, *Müsned* üzerinden seçtiği bazı rivayetleri diğer kaynaklardaki rivayetlerle kıyaslar. Ancak kıyaslanan rivayetlerle aynı durumda olan rivayetleri her ne kadar "ilk üç asır metinleri" şeklinde kayıtlasa da "diğer kaynaklar" şeklinde mutlak ve muğlak olarak bırakır

3 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, II, 257-8; X, 397; XI, 315; XIII, 358; XXII, 76; XXVI, 149; XXIX, 158; XXXIX, 67; XXXXII, 221-2; XXXXIII, 175; IVL, 39-40; IVL, 81; VL, 249.

4 Bununla alakalı bir örnek için bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 445.

(s. 85-86). Mukayese edilen eserlerin sınırları kitap içerisinde net olarak belirtilmediği için bu kaynakların açıkça verilmesi daha iyi olabilirdi. Buna ek olarak Topgöl, Ebü'z-Zübeyr el-Mekki'nin nüshasından bahsederken kullandığı "klasik literatür" ifadesine de örnek göstermesi gerekirdi (s. 90).

Topgöl, Ebû Hafs et-Tinnîsî'den (ö. 214/830 [?]) naklettiği alıntıda, onun Evzâî'den (ö. 157/774) dinleyerek aldığı rivayetlerde "haddesenâ", diğerleri için "ahberanâ" ifadesini kullandığını söyler (s. 76). Ancak ilgili kaynağa bakıldığında diğer rivayetler için herhangi bir edâ lafzı kullanmadan sadece "Evzâî" dediği görülür. Dolayısıyla ilgili alıntıda "ahberanâ" ifadesi yoktur. İbn Cüreyc'in sözünde yer alan "ifâde" kavramını "nakletmek" olarak tercüme eder (s. 68) ancak bu kavramın doğru tercümesi "belli başlı rivayetlerin nakli hususunda yardımcı olmak ya da danışmanlık yapmak" şeklinde olmalıdır.⁵ Akraba râvilerin dağılımında *efendi* ve *mevlâ* olarak iki farklı ifade kullanırken, aynı sayfadaki grafikte ise sadece *mevlâ* kelimesini kullanır (s. 142-3). *Mevlâ* terimi köle ve efendi anlamları için kullanılabilir, dolayısıyla sadece efendi anlamına gelmemektedir.⁶

Topgöl'ün bazı yerlerdeki cümleleri de okuyucuyu yoracak düzeydedir, hatta bazı yerlerde 10 satırı bulan uzun cümlelere rastlamak mümkündür (s. 9, 15, 16, vd.). Bununla birlikte kitapta yazım ve transliterasyon hataları (s. 10, 118, 122), noktalama işaretleri arasında gereksiz boşluklar (s. 86, 87) ve vefat tarihlerindeki standarda aykırı yazımlar (s. 113, 125) da görülmektedir.

Topgöl "Râvi/âlimlerin vefat tarihleri metinde ilk geçtiği yerde verilmiş, metin içerisinde tekrarlanmamıştır" dese de (s. 25),⁷ vefat tarihlerinin verilmesinde uyumsuzluklar görülür. Dolayısıyla Topgöl'ün kişilerin vefat tarihlerinde kendi koyduğu standarda uymadığı söylenebilir. Topgöl vefat tarihlerindeki standartsızlığının yanı sıra bazı râvilerin vefatını da yanlış olarak verir. Ebû Hâşim Yahya b. Dînâr er-Rummânî'nin vefatı "(ö. 132/749-50)" değil "(ö. 122/740 [?])" olacağı gibi toplamda 9 râvinin vefatı hatalı verilmiştir (s. 71, 103, 110, 112, 113). Ayrıca bu değerlendirmenin boyutunu aşması sebebiyle gösteremediğimiz ve vefat tarihi ihtilafı olan 70 râvinin vefatı yazılırken de "[?]" kullanılmalıdır. Topgöl'ün râvi isimlerinin zaptında ise titiz davrandığı söylenebilir. Ancak "Cesre b. Decâce" olarak kaydedilen râvinin doğru zabtı "Cesre bint Decâce" (ö. 80-90/699-709), "Ubeydullah b. Yesâr" şeklinde verilen râvinin doğru zabtı da *-Müsned*'in metnindeki gibi- "Abdullah b. Seyyâr" (ö.?) olmalıdır (s. 111, 116).

5 Aydınlı, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, s. 81, 136, 215.

6 Özen, "Velâ", *DİA*, XLIII, 11.

7 Topgöl; Zehebî (ö. 748/1348) (s. 24), Buhâri (ö. 256/870) (s. 26) ve Ebû Ca'fer el-Mansûr (ö. 158/775) (s. 70) başta olmak üzere metin ve dipnotlarda toplamda 50 kişinin vefat tarihini vermez (s. 70, 86, 109 vd.). Abdürrezzâk (ö. 211/827) (s. 52, 58), Ebû Hanîfe (ö. 150/767) (s. 54, 73) ve Hammâd b. Zeyd'in (ö. 179/795) (s. 76 dp. 102, s. 80) de vefat tarihleri ilk geçtiği değil ikinci yerde verilir. Ali b. el-Medîni (ö. 234/849) (s. 21 dp. 11, s. 63), Hatîb el-Bağdâdî (s. 45 dp. 15, s. 70) ve İbn Hacer'in (ö. 852/1449) (s. 102 dp. 3, s. 106) isimleri ilk kez dipnotta zikredilip metinde vefatları verilirken Ebû Said el-Hudrî'nin (ö. 74/694) (s. 108 dp. 12, s. 145) vefatı ise dipnotta verilirken metinde verilmeyiz. Haccâc b. Muhammed el-Missîsî'nin (ö. 206/822) vefatı da hem dipnotta hem de metinde iki defa zikredilir (s. 58, 75 dp. 100).

Topgöl'ün dijital beşeri bilimler çalışmalarına katkı vereceğini düşündüğü bu çalışmasındaki yoğun verilerin takibini yapmak zordur. Bu kadar isnad ve verinin doğruluğunu tek tek değerlendirmek, bu yazının hacmini aşacak boyuttadır. Ancak metin içerisinde yer alan verilerin sağlanması yapıldığında, bazı hata ve çelişkiler olduğu söylenebilir. Örneğin Topgöl, *Müsned*'de Âişe bint Talha'nın (ö. 101/719 [?]) 17 isnadda yer aldığını belirttikten sonra ondan rivayette bulunanların dağılımını yapar. Ancak bu dağılımda 1 isnâdı olduğu belirtilen Abdullah b. el-Hâris'in (ö. 84/704 [?]) rivayetlerine bakıldığında ise bütün rivayetleri Hz. Âişe'den (ö. 58/678) yaptığı görülür.⁸ Dolayısıyla burada bir veri hatası söz konusu olup metinde 17 olarak gösterilen isnad sayısı da 16 olarak düzeltilmelidir (s. 115-6).⁹

Topgöl'ün ulaştığı yargıları fazla etkilemese de birçok yerde eksik veri veya hesap hatası yaptığı da görülür. Örneğin 5000 isnadlık örnek kümede, 2839 farklı râvi olduğunu belirtir ve bunların dağılımını yapar. Bu dağılımdaki sayılar da toplandığında 2840 sayısına ulaşılır, dolayısıyla diğer sayfalarındaki sayılar da düzeltilmelidir (s. 124, 125). “Meçhullerden ve Onlardan Nakilde Bulunanların Bölge/Şehirleri” adlı tablodaki verilerde de hata bulunmaktadır. Medine'de 60 ve Mekk'e'de 11 râvi bulunduğu kaydedilir. Ancak doğru veriler 58 ve 10 şeklinde olmalıdır. Dolayısıyla bu verilerin işlendiği grafik de revize edilmelidir (s. 128, 129).

Topgöl bazı yerlerde veriler üzerinden yaptığı yüzdelerde hesap hatası yapar ve elde ettiği sonuçları aşağı/yukarı yanlış yuvarlar.¹⁰ Topgöl kaynak belirtirken kısa künye tercih etmekte, bazı yerlerde ise standardının dışına çıkarak eserin tam künyesini vermektedir (s. 17 dp. 6). Eserin içerisinde yer alan bütün atıflar incelendiğinde de bazı atıflarda hatalar

8 Ahmed b. Hanbel, *Müsned*, XI, 394; XLII, 125, 325.

9 Topgöl'ün metin içerisinde yaptığı hesap hataları şunlardır: İsnadlarda toplam 24116 rivayet sigasının kullanıldığını belirtir, ancak sigaların dağılımındaki sayılar toplandığında 24118 sayısına ulaşılır (s. 35, 46). Ayrıca bu dağılımda verilen sayılarda 9760 tahdis sigası, başka bir sayfada 9761 olarak yazılırken grafikteki veriler toplandığında ise 9762 sonucuna varılır. Yine bu grafikteki veriler metinle karşılaştırıldığında 1. Tabakadaki “2 haddese” sigasının metinde eksik yazıldığı görülür (s. 37, 39). Yine bu dağılımda “769 semâ” ve “129 seele ve türevleri” verileri verilir. Ancak dağılım ve grafikteki sayılar toplandığında 768 ve 128 sayıları elde edilir (s. 35, 41, 44). “Tabakalara Göre Sigalar” adlı tabloda verilerle metindeki rakamlar arasında da bir uyumsuzluk söz konusudur. Tabloda 3. ve 4. Tabakadaki tahdis sigalarında 905 ve 250 olarak verilen sayılar metinde 904 ve 230, tabloda 3. ve 4. Tabakadaki ihbâr sigalarında 392 ve 133 olarak verilen sayılar 389 ve 125, semâ sigasının 3. ve 5. Tabakadaki 122 ve 147 sayıları 126 ve 146 olarak düzeltilmelidir. Buna bağlı olarak “Tabakalara Göre Sigalar” adlı tablodaki hatalı sayılar da revize edilmelidir (s. 37-42, 55-6). Şu'be b. el-Haccâc'ın (ö. 160/776) hocalarından nakilde bulunduğu sigaların sayısı 519 olarak verilirken dağılımdaki rakamlar toplandığında 517 sayısına ulaşılır (s. 66). Ebû Hâzim el-Eşca'î (ö. 100/819 [?]), Muhammed b. Ziyâd el-Cumahî (ö. 120-130/737-747) ve Abdurrahman b. Ya'kûb'un (ö. 100-110/718-729) Ebû Hüreyre'den (ö. 58/678) sırasıyla 58, 139 ve 140 nakli olduğu belirtilmekte ancak dağılımdaki sayılar toplandığında ise 59, 140 ve 141 sayılarına ulaşılmaktadır (s. 95-96). Meçhul Râvilerin Bölge/Şehirleri adlı grafikteki verilerin toplamı 198 ederken, bir başka grafikteki verilerin toplamı ise 196 etmektedir (s. 121, 127).

10 9760-2 tahdis sigasının diğer sigalara oranı da %41 değil, %40,47'dir ki bu şekilde %41'e yuvarlaması mümkün gözükmemektedir. 1. Tabakadaki tahdis sigalarının da diğer tabakalara karşı oranı %50,7 değil, %50,46'dır (s. 37). Yezid b. Hârûn'un (ö. 206/821) kullandığı 228 siganın 190'ı ihbâr sigasıysa bunun oranı %83 değil, 83,7'den %84, Muhammed b. Bekir'in (ö. 203/819 [?]) naklettiği 74 hadiste kullandığı 67 ihbâr sigasının oranı da %90 değil, 90,54 olmalıdır (s. 60-1). Ebû Hâzim'in “an” sigasıyla yaptığı rivayetlerin oranı da %81 değil, %79,6 olmalıdır (s. 95-6). 2839 râvide 181 meçhul ve 99 müphem yani toplamda 280 râvi bulunduğunu ifade eden Topgöl, bunların bütün râvilere oranla %13, ayrı olarak ise %8,2 ve %4,5'e tekabül ettiğini belirtir. Ancak bunların doğru oranı sırasıyla %9,9, %6,4 ve %3,5 olmalıdır (s. 125).

görülür.¹¹ Ayrıca Kaynakçada yanlış isim zabıtları ve atıf yapılan eserlerin künyelerinde de standartlıkların bulunur.¹² İndekste de bazı problemler gözükmetedir. Topgül, metin ve dipnotta yer alan isim, şehir ve terimleri bir arada verir. Ancak metin ve dipnottaki bazı unsurlar indekste yer almaz.¹³

İsnâdı Okumak, her kitapta olabilecek derecede kusura sahip olmakla birlikte Topgül'ün Türkçe hadis literatürü alanına getirdiği yeni çalışmalara imkân verecek gibi durmaktadır. Özellikle Dijital Beşeri Bilimler alanında çalışmak isteyen hadis araştırmacılarına yol göstermesi açısından da önemli bir yere sahip olacaktır.

-
- 11 Kitabın s. 63 dp. 42 ve s. 124 dp. 40'taki "...s. 76"nın doğrusu "...s. 86"; s. 67 dp. 43'teki "...III, 271, 274"ün doğrusu "...III, 242, 257"; s. 73 dp. 82'deki "...II, 157, 258"ın doğrusu "...II, 257, 258"; s. 102 dp. 3'teki "...X, 316"nın doğrusu "...XXVII, 491"; s. 107 dp. 10'daki "...II, 211-23"ün doğrusu "...I, 211-23"; s. 114 dp. 22'deki "...III, 226"nın doğrusu "...III, 227" ve s. 132 dp. 47'deki "...s. 6"nın doğrusu da "...s. 119" olarak düzeltilmelidir. Ayrıca hangi neşrinin kullanıldığı belli olmayan İbn Adî'nin (ö. 365/976) *el-Kâmil*'inin Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye baskısı kullanıldığı göz önünde bulundurulduğunda, doğru atıf da "...I, 121" değil "...I, 151" olmalıdır (s. 122 dp. 36).
- 12 Kaynakçada Abdürrezzâk'ın *el-Musannef*'inin cildi "I-XI" değil "I-XII", Alâî'nin (ö. 761/1359) *Câmi' u't-tahsil*'ini neşreden nisbesi "es-Silefi" değil "es-Selefi", Belhî'nin (ö. 319/931) *Kabûlü'l-ahbâr*'ını neşreden adı "Hüseyni" değil "Ebû Amr el-Hüseynî", Dârimî'nin (ö. 255/869) *es-Sünen*'ini neşredenlerden birinin nisbesi "A'lemi" değil "el-İlmî", İbn Ebî Şeybe'nin (ö. 235/849) ismi "Muhammed" değil "Abdullah b. Muhammed" ve İbn Sa'd'ın (ö. 230/845) *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sını neşreden ismi "Zâyed" değil "Ziyâd" olmalıdır. Kaynakçada tam künye standartlarına uyulmayan yerler de görülür. Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Suâlat*'ının yayıncısı "Kütübhâne-i Cemîlî", Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) *Muvatta*'sının cilt sayısı "I-IIX" ve Müslim'in (ö. 261/875) *et-Tabakât*'ının cilt sayısı "I-II" şeklinde verilmenden künyeleri eksik bırakılmıştır. Ayrıca bir yazarın birden fazla çalışmasının alfabetik olarak sıralanmadığı da görülür. Nitekim İbn Sa'd, Halife b. Hayyât (ö. 240/855), Ahmed b. Hanbel, Buhârî, Dârekutnî ve Ahmet Yücel'in eserleri alfabetik olarak hatalı sıralanır (s. 155-62). Ayrıca kendilerine atıf yapılan Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Câmi'* ve İbn Adî'nin *el-Kâmil*'i kaynakçada yer almamaktadır (s. 91 dp. 139, s. 122 dp. 36).
- 13 Örneğin Ali b. Hâşim el-Berid (ö. 180/796-797 [?]) (s. 57), Sâlim b. Abdullah (ö. 106/725) (s. 148) ve Tâvûs b. Keysân'ın (ö. 106/725) (s. 149) isimlerine yer verilmediği görülür.

Kaynaklar

- Ahmed b. Hanbel, *Müsnedü'l-İmâm Ahmed b. Hanbel* (nşr. Şuayb el-Arnaût vd.) I-L, Beyrut: Müessesetü'r-Risâle, 1436-2015.
- Aydınlı, Abdullah, *Hadis İstılahları Sözlüğü*, İstanbul: İFAV, 2016.
- Hatib el-Bağdâdî, Ebû Bekir Ahmed b. Ali b. Sâbit, *el-Kifâye fî ma 'rifeti usûli ilmi'r-rivâye* (nşr. Ebû İshâk İbrahim b. Mustafa Âlü Bahbah ed-Dimyâtî), I-II, Semennûd: Mektebetü İbn Abbâs, 2002.
- Kuzudişli, Bekir, "Hadis Araştırmalarında Oryantalist Gelenek ve Motzki", Harald Motzki, *İsnad ve Metin Bağlamında Hadis Tarihlendirme Metotları*, İstanbul: İz Yayıncılık, 2011, s. 31.
- Özen, Şükrü, "Velâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi (DİA)*, XLIII, 11.
- Turhan, Halil İbrahim, *Hicri III. Asırda Ricâl Tenkidi Ali b. el-Medîni Örneği*, Rize: STS Yayınları, 2019.
- Yıldız, Fatma, *Hicri İlk Üç Asırda Cehâlet ve Meçhul Râviler*, (doktora tezi, 2021), Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.